

**ПОЗНАНИЕ И ОТКЛОНЕНИЕ: ФАНТАСТИЧНИЯТ ЖАНР
МЕЖДУ НАУЧНОСТ И ХУДОЖЕСТВЕННОСТ**

Елена Борисова

Институт за литература, Българска академия на науките

Рени Янкова

Нов български университет

**KNOWLEDGE AND DEVIATION: THE SCIENCE FICTION
GENRE BETWEEN SCIENCE AND LITERATURE**

Elena Borisova

Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Reni Yankova

New Bulgarian University

To what extent does science modify science fiction and can this genre justify its name? What is the role of the imagination in the construction of creative impulses, in fusing the scientific achievements of reality with their artistic transformations? This paper delineates key questions relevant to the theoretical and historical understanding of the science fiction genre, to its application in the field of literature and beyond. Imagination, an essential element in Charles S. Peirce's philosophical system, is a key in the presentation of the genre of science-fiction as an impulse, a bridge between the present and the future.

Key words: science fiction, Imagination, futurism

Още с появата на първите импулси за научно осмисляне и систематизиране на заобикалящата действителност трансформациите в социален и културен аспект превръщат научната фантастика в средство за представяне на хоризонтите на възможното, в средство за споделяне на масовата социална енергия, желание за конструиране и провиждане на бъдещето на човешкия вид. Научната фантастика обхваща

научно-техническите концепции в широка сфера на човешките интереси, обяснява ги, митологизира ги и им приписва социална стойност. Този радикално ориентиран към бъдещето процес конструира въображаемите светове на научната фантастика, въпреки че тя поддържа своя футуристичен фон, непосредствено обвързан с настоящето и с актуалния обем натрупано познание.

Промените в бъдещето не биха били реалистично очертани, ако този жанр нямаше отношение и към миналото като форма на преразглеждане на произхода не само на дадена научна идея, но и на развитието на човешките общества. Това „внедряване“ на наследството и съживяването на мъртви митологии насочва научната фантастика и нейните онтологични светове към прогнозиране – ключов подход за представяне на хоризонтите на възможното в научнофантастичния жанр.

Правило, отклонение и шанс

Да се дефинира научнофантастичното, да се опишат корените и принципите на конструиране на светове в този тип литература, да се разкрият функциите и целите ѝ – това са задачи, които изследователи и критици си поставят от самото възникване на жанра. И все още не може да се твърди, че е постигнато единомислие по много от горните проблеми и по онези, които неизменно произтичат от тях като подтеми. Два века след появата на първия фантастичен роман („Франкенщайн“ на Мери Шели, издаден през 1818 г.) не изглежда да сме решили и част от въпросите, които научната фантастика поставя пред своите изследователи.

Какво представлява научнофантастичното като феномен в литературата и защо се появява, е първият въпрос, който трябва да си зададем. Но за да потърсим отговора, е необходимо да излезем от рамките на литературната теория и да мислим по темата интердисциплинарно. В настоящия текст ще подходим към темата за научнофантастичното през призмата на няколко философски концепции на Чарлс С. Пърс – последния холистичен философ на XX век. Онова, което отличава неговите идеи, е тяхната научна обосновааност и тясната им връзка с логиката, математиката, химията. Основната цел на Пърс е да създаде динамична философска система, която да улавя феномените в движение (в развитие и изменение), като разглежда отношенията, които те създават или са способни да създадат. Те не могат да се разглеждат *сами по себе си* (подход, възприет от Кант), за да се открие техният смисъл. При Пърс смислоопределящо е проследяването на отношенията, от които може да се изведе значението на феномена.

Тук се търсят фундаментите или най-простите отношения в мисленето. Затова на първо място е необходимо да се определи дали феноменът принадлежи към вече установено правило в реалността (при Пърс правилата в мисленето формират тенденции), или представлява отклонение от такова правило поради спонтанна проява на шанса.

Преди да се насочим конкретно към проблема за научнофантастичното и да изведем концепция за него, е необходимо да внесем още няколко пояснения за Пърсовата философска система. В късните години от живота си Пърс работи върху своята еволюционна космология, която изследва еволюцията на мисленето като съществен елемент от развитието на Вселената. Като основен двигател на еволюцията на разума Пърс посочва *тенденцията към установяване на навици* и способността за спонтанни отклонения от тези навици по силата на случайността (шанса). При Пърс функцията на навика не се свежда само до простото организиране на човешкото битие – той е свойство на всичко във Вселената. В есето *A Guess at the Riddle* Пърс прави следното обобщение: „[...] три елемента са активни в света: първо, шансът; второ, правилото; трето, тенденцията към привикване“ (W6: 208)¹. Като част от еволюцията на Вселената навиките удържат постигнатото познание за дълги периоди от време. Те са необходими, защото формират модели на поведение и спестяват мисловна енергия във всекидневието.

Но въпреки че се стреми към установяване на правила и закони, самата еволюция е насочен напред процес, който може да бъде открит във всички аспекти на битието. Това би било невъзможно без отклоненията от навиките: „[...] елементът на чистата случайност оцелява и остава, докато светът не стане абсолютно перфектна, рационална и симетрична система, в която разумът е най-накрая кристализирал, някъде в необозримото бъдеще“ (W8: 110). За Пърс способността за отклонение е свързана с друга важна концепция – за фалибилизма, или виждането, че всяко познание би могло да съдържа грешка. Това философско разбиране се заключава в идеята, че голяма част от познанието е „в основата си правилно“ (CP 1.152)², но това не отменя възможността то да подлежи на промени или на пълно отхвърляне в бъдещето.

---

¹ *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vols. 1 – 6 and 8 (of projected 30). Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание първото число означава тома, а второто – страницата. Пълната справка за тези издания е в библиографията в края на статията.

² *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1 – 8. Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание първото число означава тома,

Ако поставим под микроскоп тази тенденция към грешка, се вижда, че тя се състои от случайни вариации на нашите действия във времето. Но изглежда, убягва от нашето внимание, че благодарение на такива случайни отклонения нашият интелект се подхранва и расте. Защото без тези случайни отклонения установяването на навици би било невъзможно; а интелектът се състои в гъвкавостта на навика.

(CP 6.86)

Така правилото (навикът) и възможността за случайно отклонение са предпоставки за еволюцията на мисленето и за възникването на повечето феномени, които бихме определили като *нови* аспекти на реалността. Онова, което разглеждаме като *ново*, е всъщност проявление на случайност върху навика, предизвикващо достатъчна степен на отклонение от правилото. Ако се вгледаме внимателно и ако подходим исторично към повечето „нови“ феномени, лесно ще проследим, че в същността си те са еволюция на вече установени правила. В даден момент тяхното развитие е довело до натрупване (или разкриване) на качества, които ги разграничават все повече от установения начин на мислене. Когато нараства познанието за качества на феномена, това постепенно води до неговото отклоняване от правилото, за да може накрая той да се разграничи достатъчно от навика за мислене и да се обособи като „ново“ проявление на реалността. Тази еволюция може да се проследи и при научната фантастика най-вече като се разгледат отношенията между научния прогрес и литературата.

От митологично към научнофантастично

Разбирането за изключителната свързаност на феномените в реалността и неспособността им да съществуват самостоятелно, е основополагащо за вникването в Пърсовата философия и за прилагането ѝ към литературата. Въпреки дългото си историческо развитие литературата не е автономен феномен. Векове наред тя съществува като дескриптивна функция на заобикалящия свят, на човека и на историята. От нея се изисква да поддържа паметта за постигнатото и да препредава натрупания опит. Почти до края на Средновековието литературното битие в колективното съзнание предимно чрез връзката си с

а второто – параграфа. Пълната справка за тези издания е в библиографията в края на статията.

митологичното и религиозното познание. А неговите протагонисти и антагонисти са богове, полубогове, духове, герои с изключителни качества, чудовища, странни свръхсъщества и т.н. През дългия период до началото на Ренесанса правилото е литературата да говори с езика на митологията и религията, бивайки тяхна основна комуникативна функция. Но с промените в цивилизационно и в културно отношение през новото време литературното бързо започва да трупа качества, които да доведат до значимо отклонение, в което ще се споят митологичното, фантастичното и научното осмисляне за света.

Тук няма да се спираме подробно на самия процес на изменение на литературата, а ще се опрем единствено на ефектите, произтекли от него. Сред най-важните промени, които Ренесансът внася, е обръщането към човека, както и описанието на все по-изумителните научни постижения на тази епоха на прогрес и интелектуален напредък. Литературата постепенно започва да се откъсва от митологичното, защото и обективната реалност го прави. От все по-голям интерес за човечеството са не религиозните практики, а възможностите на науката и мечтите за бъдещето. И въпреки че все още е рано да говорим за научнофантастична литература, оттук започват да се натрупват хипотези за бъдещето, които ще доведат до онези качествени изменения в плътта на литературното, за да се стигне до появата новия жанр. Не би представлявало значим проблем да се проследи нарастващото отклонение на литературното – от митологично към научно осмисляне на света. Този процес е съпроводен от цял набор от теми, които по-късно ще станат основа на научнофантастичното – човекът ще може да лети, ще създава живот по нов начин благодарение на медицината, а вероятно и ще живее вечно. Етапът на отместване към научното осмисляне на света отнема на литературата около четири века, за да се достигне моментът, в който тя ще направи онзи качествено ярък скок между митология и наука и ще даде началото на един „нов“ жанр.

Скокът на въображението

Концепцията за еволюционното изменение на литературата от митологично към научно представяне на реалността поради промените в самото общество не буди големи спорове или съмнения. И все пак дали не се пропуска нещо в този анализ? Какво отличава научната фантастика от всички останали жанрове? Научната фантастика е литература, възможна благодарение на сблъсъка между обективния научен напредък и хипотетичното допускане за бъдещето посредством функцията на въображението.

Проблемът за въображението не е чужд на философията – той може да се проследи още от Платон и Аристотел, през Декарт, Кант и Хюм до Пърс и Хайдегер. Но въпреки този значителен интерес и до днес това е една от най-спорните концепции, присъстващи в по-голямата тема за функциите на мисленето. В настоящия текст ще представим обобщено някои основни философски виждания за същността на въображението и ще очертаем важността му за научната фантастика, без да навлизаме в неговото детайлно проучване³. Декарт е един от първите философи на новото време, които ясно подчертават, че въображението не е самостоятелен феномен, а се явява функция на мисленето. И като такъв опосредстващ елемент то не създава изцяло нови идеи (както често се смята и днес), а свързва вече съществуващите. За Декарт въображението е само вид медиация в разума, чиято най-важна способност е да създава нов тип отношения между вече съществуващи концепции. Именно тази свързваща функция проличава най-ясно, когато изследваме взаимодействието между научния прогрес и научнофантастичното.

Десетилетия наред изследователите се опитват да определят онези характеристики, които превръщат научната фантастика в уникална литературна форма. През последните десетилетия значително се увеличиха и изследванията върху научнофантастичния жанр. През 80-те години заниманията с темите и проблемите на самото произведение се изместват към дефинирането на фантастиката като специфичен творчески процес или особен начин на мислене. Самюъл Дилейни определя жанра „като средство, което ни помага да осмислим настоящето“ (по Герлах, Хамилтън 2016: 45). Като приема научната фантастика за литература на промяната, Фредерик Пол създава фразата „научнофантастичен метод“, за да предложи „поглед към света, който го разлага на съставните му части, захвърля част от тях и ги замества с нови; конструира се един нов свят и се предвиждат бъдещото му развитие“ (по Герлах, Хамилтън. 2016: 46). Но за да е възможно всичко, описано от критиците и изследователите, необходимо е тук да добавим и функцията на въображението, което не просто споява научните постижения от реалността в хипотезите за бъдещето, а дава качествено нова гледна точка към тях. Критиците застъпват позицията, че научната фантастика, възприемана като мисловен експеримент, носи в

---

³ Задълбоченото проучване на темата за въображението и отношението ѝ към научната фантастика е обект на отделно по-мощно изследване, провеждано в момента от авторите на тази статия.

себе си и силен критичен заряд. Тя се превръща в широкообхватна епистемология, начин за интерпретация на наличното ни познание, като улавя процесите не само на постмодерното време, но и на постмодерното мислене. За да постигне тази мащабност, за която често се говори, научната фантастика има нужда от своеобразен лост, с който да направи скока между познатото, усвоеното от реалността и прогнозата за човечеството и за света такива, каквито биха могли да бъдат в бъдеще. Този скок не би бил възможен без смелите хипотетични допускания и отношенията, които въображението е способно да построи дори между части на опита, които изглеждат диаметрално противоположни. Именно в построяването на такива нетрадиционни, дори абсурдни на пръв поглед отношения се крие силата на въображението, а оттам и вътрешната логика на научнофантастичното повествование.

Науката в научната фантастика

Един от първите и най-важни въпроси и днес е: доколко науката моделира художествената образност във фантастичната литература и дали този жанр може да оправдае своето име? Възможен ли е този пълноценен синтез между литература и наука, за който жанрът дава заявка още с името си? Смесовата и повествователната хомогенност, създадени от толкова различни елементи, и досега изненадва изследователите на жанра. Най-вече с факта, че тази особена и нетипична за литературата сплав успява да предава естетическите си послания и да удържа изпитанията на изменчивите читателски интереси.

Но живостта на научнофантастичния жанр и способността му да образува смислова амалгама от научни факти и художествени похвати, изглежда по-малко учудващо, когато я разгледаме през призмата на въображението. Вече беше подчертано, че почти не съществуват феномени в литературата или в реалността, които да са изцяло качествено нови и различни. Дори един млад в исторически аспект жанр като научната фантастика носи ясен отпечатък от миналото на човечеството, от неговата история и произведенията, създавани за нея. Така, явявайки се наследник на дългата митологическа и поетическа традиция в мисленето, младата научна фантастика съвсем логично запазва формални прилики с тях, само образите, с които си служи, са нови. Въображението като основен компонент на фантастичното се явява мост между миналото и настоящето в литературното битие. Именно по него творческият импулс ще се плъзне елегантно, за да измени епическите чудовища в генетични мутанти или в същества, дошли от космоса; за да преправи героя полубог във физически, мен-

тално и духовно „подобрен“ свръхчовек; за да пре моделира концепцията за рая в съвършен свят, в перфектна система, управлявана от свръхразум.

Все пак някои фантастични произведения поради своята художествена специфика са трудно уловими жанрово според изследователите. Да разгледаме един от често използваните и показателни за маркиране на жанровите белези примери, анализиран и от Дарко Сувин⁴ – „Метаморфозата“ на Франц Кафка. Като жанр на границата между художествено и научно, фантастиката е много по-всеобхватна, отколкото нейните изследователи допускат. Тя обхваща широка гама от познания и е способна да прави смели и нетрадиционни предположения за света спрямо строгата научна обосновааност. Изхождайки от това твърдение, произведението на Кафка е научнофантастично, дори ако на пръв поглед не носи всички белези, за да бъде категоризирано като такова. От друга страна, Кафка никога не обяснява механизмите на трансформация на главния герой Грегор в буболечка. Тя е само предпоставка за развитието на повествованието. Това само доказва, че този тип литература изисква определено ниво на рационализация на фантастичното, обяснение на механизмите в произведението. Всяка промяна на средата или намеса в човешкото тяло и съзнание поставя на изпитание фантазията на читателя. Повествованието трябва да преодолее тази познавателна съпротива, като проследи не само механизмите, които движат фантастичното, но и логическите последици от намесата на науката в развитието на материята. За да формира смисъл, фантастичното повествование се изправя пред задачата да активизира слоя пасивно познание, с което работи читателят. Това е определящо условие, за да заработи вложеното в повествованието въображение, а неговите хипотези да прозвучат убедително и адекватно. Предизвикателството пред научната фантастика е именно необходимостта непрекъснато да споява смелите допускания, направени от въображението на автора, с наличното познание и способността за хипотетично мислене у читателя.

Разширяване на фантастичното

Научната фантастика не е единственият жанр, който проследява човешката реакция към промените, които са следствие от науката и

---

⁴ Основополагащо за дефинирането и ситуирането на научната фантастика в културния и литературния контекст е неговото изследване „Metamorphoses of science fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre“ (1979).

технологиите. Емблематичното произведение на Дж. Р. Р. Толкин „Властелинът на пръстените“ по думите на Айзък Азимов би могло да се чете и като отзвук на индустриализацията на живота и на природата в Англия и други засегнати страни. В своето изследване „Научната фантастика и моралното възприемане“ Ръсел Блекфорд разсъждава върху същото произведение, като твърди, че фентъзи литературата представя своята рационалност в начина, по който магията се използва за разрешаване на проблеми посредством набор от „правила“, дори и те да не са научно оправдани. Референциите към реалните постижения на науката по думите на Блекфорд биха могли „да бъдат и минимални, а фикционалната наука, която те представят, се репрезентира почти като магическа. Почти всяко въображаемо събитие би могло да използва *някакъв* научен или псевдонаучен пласт, ако самата наука е свързана с въображаемо време или място, с извънредно напреднало разбиране за естествения ред“ (Blackford 2017: 13). Разбирането на Блекфорд за научната фантастика е, че тя би могла да бъде възприемана по начина, по който модерното фентъзи е орнаментирано с технологични атрибути. Трудното разграничаване между фентъзито и научнофантастичната литература се дължи и на факта, че през последните десетилетия се наблюдава едно преливане на жанровете.

Различителен белег на научната фантастика спрямо „свърхестествената“ литература (митологичните приказки, вълшебните приказки, хоръра, героичното фентъзи и т.н.) е присъствието на солидни елементи от научно познание като коректив на повествованието. Науката в този смисъл на систематично познание не може да се отдели от научнофантастичните механизми в произведенията. От друга страна, фентъзито в специфичното си светостроене и атмосфера не се ангажира с научно обяснение, докато научната фантастика го изисква. За да предотврати противоречия между жанровете, Дарко Сувин въвежда понятието „novum“ (новум), като твърди, че научната фантастика трябва да се мисли като литература на когнитивното отчуждение, а за него „когнитивен“ е почти синоним на „научен“. Научният компонент в този тип литература е важен, защото бележи произведението с рационално (а не с емоционално) възприемане на действителността. Новум е посредническа категория, чиито потенциални източници, техните необясними ограничения от литературни и извънлитературни, фикционални и емпирични, формални и идеологически сфери формират художествена правдоподобност. Постулираните иновации могат да бъдат с различна степен на важност, движещи се от минимума на едни разнородни „инвенции“ (уреди, техника, феномени, връзки) към

максимума на средата (пространствено-времеви местоположения), последици и/или принципно нови и непознати отношения в произведението. Формираната художествена среда по думите на Сувин е винаги свързана с време, място, социолингвистични норми. Така онова, което е било утопия или научна фантастика в отделни епохи, може да се измести към обективната реалност в други. С други думи – концепцията за новум може да ни помогне да разберем по какъв начин научната фантастика съдържа в себе си и известна степен на историчност.

Присъствието на новум като определящ фактор в научнофантастичния наратив е и изпитана наративна стратегия на жанра. Първо, хегемонията на тази познавателна новост означава, че научнофантастичният наратив не е просто разказ, който включва тези или онези научнофантастични аспекти: утопични стратегии и терора на дистопията (както е в по-голямата част от световната литература); морални алегии или трансцендентални визии за други светове (по-добри или по-лоши от нашия свят). Като творческа и особено като естетическа категория новум не би могъл изцяло да се обясни с такива формални аспекти, като иновация, изненада, преустройство или отчуждение, въпреки че те са важни фактори. Новото винаги е историческа категория, понеже е обусловено от историческите сили, които довеждат до социални практики (включително изкуството) и създават нови значения, характеризиращи новум в човешкото съзнание. Анализът на научната фантастика по необходимост е изправен пред въпросите защо и как новостите (различните открития в областта на науката) се разпознават като такива в момента на появяването си, какви са пътищата за разбирането им, хоризонтите, интересите, които се имплицират в новум и зависят от него.

Тук основно остава проясняването на връзката между познанието и етиката, технологията и идентичността, материалната реалност и въображението. Способността на научнофантастичното да обединява тези различни аспекти на света, да провижда мястото им не само в настоящето, а предимно в бъдещето, постепенно я отмества към позицията ѝ на значим и самостоятелен литературен жанр. И днес се обръщаме към нея, за да надникнем във възможното бъдеще дори и ако в настоящия момент то ни се струва абсурдно и не напълно обосноващо. Научната фантастика работи чрез медиацията на въображението в разума на писателя, но в значителна степен ѝ се налага да разчита и на познавателния капацитет на своите читатели. Това често я изпраща в крайностите на възприятията – или получава високо признание за

своите прогностични отгатвания, или бива напълно отхвърляна. Но поляризираните оценки за нейните качества не отменят важноста на жанра в културно-исторически аспект.

Не можем да пренебрегнем обаче разликата между научния дискурс, социокултурните митове и алтернативните светове, които научнофантастичният текст е способен да конструира. Именно тази особеност се явява и предпоставка за факта, че от началото на ХХ век досега фантастиката се е превърнала в една от най-влиятелните съвременни форми на футуристично мислене. Тя резонира с всички основни измерения на човешкия разум и опит, защото прогнозира и генерира бъдещото съзнание за самите нас.

Водещата функция на въображението във фантастичната литература е способът за интеграцията на светско-рационалистичните и митологично-романтичните ѝ подходи към бъдещето. Благодарение на смелите хипотези на фантастите не само отделният читател, а цялото общество може да бъдат провокирани да проблематизират бъдещето, както мислим за него най-вече от хуманистична перспектива. Архетипите и прогнозните провиждания за бъдещето в научната фантастика, породени от напредъка на съвременната наука, осигуряват среда за дебати, където не липсват предупреждения за опасностите от взаимодействието между човека и неговите собствени технологични постижения. В това е и една от най-важните функции на този тип литература.

ЛИТЕРАТУРА

- Младенов 2011:** Младенов, Ив. *Отклонена литература. Прагматистки прочит.* [Mladenov, Iv. Otklonena literatura. Pragmatistki prochit.] София: Парадигма, 2011.
- Герлах, Хамилтън 2016:** Герлах, Н., Хамилтън, Ш. История на социалната научна фантастика. [Istoriya na sotsialnata nauchna fantastika.] // *Литературата.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 31 – 52.
- Бъркс, Пърс 1958:** Burks, A. W., Peirce, Charles S. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce.* Vols. 7 – 8, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.
- Блекфорд 2017:** Blackford, R. *Science Fiction and the Moral Imagination. Visions, Minds, Ethics.* – Cham: Springer Nature, 2017.
- Декарт 2006:** Descartes, R. *A Discourse on the Method of Correctly Conducting One's Reason and Seeking Truth in the Sciences.* New York: Oxford University Press, 2006.

- Пърс едишън проджект, съст. 1982:** Peirce Edition Project, ed. *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vol. 1 (1857 – 1866). Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Пърс едишън проджект, съст. 2000:** Peirce Edition Project, ed. *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vol. 6, (1886 – 1890). Bloomington: Indiana University Press, 2000.
- Пърс едишън проджект, съст. 2009:** Peirce Edition Project, ed. *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition*. Vol. 8, (1890 – 1892). Bloomington: Indiana University Press, 2009.
- Сувин 1979:** Suvin, D. *Metamorphoses of science fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre*. New Haven and London: Yale University Press, 1979.
- Хартсхорн, Уайз, съст. 1958:** Hartshorne, Ch.; Weiss, P. ed. *Peirce, Charles S. (1931 – 1958). Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1 – 6, Cambridge, Mass.: Harvard University Press (1931 – 1935), 1958.